

P r i n o s i

RUSKI EMIGRANTSKI MISLIOCI I FRANCUSKI PERSONALIZAM

Ivan Čulo

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet filozofije i religijskih znanosti
i.culo@ffrz.hr

UDK: 314.151.3-054.72
314.151.3-054.74
2-335+14 (44)
Bredjajev, N.: 130.2
Maritain, J.: 13
27:17

<https://doi.org/10.34075/cs.58.3.5>

Pregledni rad

Rad zaprimljen 6/2023

Sažetak

Između dva svjetska rata Pariz je postao središte umjetničkog, kulturnog i znanstvenog života, a ruski emigrantski mislioci i umjetnici značajno su tome pridonijeli. Pripadali su uglavnom personalizmu, filozofskom pravcu koji je rezultirao i stvaranjem više pokreta koji su pokušavali dati odgovore na složena onodobna kulturna, socijalna i filozofska pitanja. U radu se analiziraju pojam personalizma i njegova izvorišta, prikazuje se francuski personalizam i personalizam ruskih mislilaca te se ukazuje na njihove susrete i druženja. Iako je na francuske mislioce snažno utjecao neotomizam, a na ruske pravoslavna misao, naglašava se kompatibilnost i sličnost njihovih promišljanja, njihovo zajedničko djelovanje u razdoblju prije Drugoga svjetskog rata, koje je kasnije rezultiralo afirmacijom koncepta čovjeka kao osobe, ljudskog dostojanstva, ljudskih prava pa u konačnici i ujedinjenja Europe. Zaključuje se kako u ovom slučaju uspješno uključivanje emigranata u kulturni život nove postojbine i njihovo sinergijsko djelovanje znači i svojevrsni ekumenizam prije ekumenizma. Ostaje upitno koliko je personalistička misao, koja se može shvatiti kao simbioza neotomizma i ruske religijske misli, vratila kršćansku misao u središte europske misli, ali je nesporno da je zauzela značajno mjesto u suvremenoj raspravi o idejama.

Ključne riječi: personalizam, ruski emigrantski mislioci, francuski personalizam, Nikolaj Berdjajev, Jacques Maritain

UVODNE NAPOMENE

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata i nekoliko teških godina francusko gospodarstvo procvalo je početkom trećeg desetljeća 20. stoljeća i taj rast je trajao do Drugoga svjetskog rata, uz mali prekid tijekom velike ekonomske krize. U tom razdoblju, nazvanom *les années folles* (*Lude godine*) Pariz se zbog brojnih socijalnih i kulturnih događanja uzdignuo kao središte umjetnosti i književnosti. Pojavili su se novi umjetnički pokreti, poput nadrealizma, postimpresionizma, kubizma, fovizma, dadaizma i futurizma. U arhitekturi je *art nouveau* zamijenio *art deco*. Umjetnički duh i povoljne društveno-socijalne okolnosti privukli su pisce i umjetnike iz cijelog svijeta, uključujući Ernesta Hemingwaya, Pabla Picassa, Henryja Millera, Salvadora Dalija, Jamesa Joycea, Francisa Scotta Fitzgeralda, Williama Butlera Yeatsa i mnoge druge. Značajan je i veliki val imigranata iz svih dijelova Europe, osobito Sovjetskog Saveza. Pariz je postao utočište intelektualaca i umjetnika iz cijelog svijeta, koji su oživjeli glavni francuski grad. H. Miller je zamijetio da je do tada u Francuskoj nedostajalo „nepatvorenih ljudskih osobina” - strasti, proturječnosti, zbrkanosti, kao i da se „branitelji francuske tradicije mogu naći izvan Francuske”.¹

U filozofiji je nastao egzistencijalizam, ali i personalizam. U francusku filozofiju tog doba ruski emigranti unose strast i duh, slijedom čega se personalizam, koji je početkom 20. stoljeća nastao kao filozofski pravac, na početku 30-ih godina razvija i u obliku više pokreta koji pokušavaju iznaći odgovore na složena kulturna, socijalna i filozofska pitanja. Odlučujuća riječ za izražavanje općeg osjećaja koji je proizvelo personalističko buđenje jest ‘kriza’: postojanje duboke društvene, moralne i intelektualne krize koja zahtijeva odgovor. Prvi svjetski rat uzrokovao je krizu vrijednosti, koju su mnogi doživljavali kao globalnu krizu zapadne civilizacije, a personalisti je prepoznaju kao ‘jednu od kriza koja prethodi novoj krizi, još većih dimenzija’.² Misaono okruženje krize bitno je obilježje i jedan od važnijih poticaja i za personalistička promišljanja, u kojima je polazište bio čovjek kao osoba.

¹ Henry Miller, *Kolos iz Maroussija*, Znanje, Zagreb, 1978., 150.

² Juan Manuel Burgos, *An Introduction to Personalism*, The Catholic University of America Press, Washington, 2018., 1-2.

1. POJAM I IZVORIŠTA PERSONALIZMA

'Personalizam' se određuje kao filozofski pravac, disciplina, škola, nauk, pokret, učenje i slično. Pri tome govor o personalizmu ima različite konotacije i prizvuke ovisno o povijesnom, geografskom ili ideološkom kontekstu. Iako se u povijesti filozofije korijeni personalizma mogu pratiti od kasnog antičkog doba, odnosno razdoblja kršćanstva u antici, ipak se pojam 'personalizam' veže uz 20. st.

Personalizam stoga možemo odrediti kao smjer unutar filozofije 20. st. koji u središte zanimanja stavlja osobu i namjenjuje joj dvostruku ulogu: a) osoba je apsolutno središte i standard za društvo i sve njegove institucije; b) osoba je osnova za naviještanje apsolutne univerzalnosti i solidarnosti među svim ljudima.³

Razvidno je i da u povijesnoj i zemljopisnoj difuziji ideja postoji desetak različitih personalizama: američki, ruski, različiti europski personalizmi i sl. Iako svaki od njih ima svoje razumijevanje osobe, svi stavljaju osobu u središte filozofskog razmatranja. S obzirom na širinu onoga što može značiti personalizam, neki zaključuju da je »malo zajedničkog među različitim personalizmima osim njihova protivljenja različitim oblicima materijalizma« te da »puna povijest personalizma tek treba biti napisana«.⁴ Značajno obilježje personalizma je i njegov prosvjedni aspekt: »Personalistički tip filozofije ima tendenciju da se ponavlja kao prosvjed ili reakcija na ponavljajuće oblike monizma ili 'totalitarne' filozofije za koje smatra da su prijetnja dostojanstvu i individualnoj vrijednosti ljudske osobe. Moglo bi ga se nazvati 'periodičnim prosvjedom osobnog protiv neosobnog'.«⁵ Personalizam se prije svega shvaća u smislu tzv. francuskog personalizma, uz koji se vežu Jacques Maritain, Nikolaj Berdjajev, Alexandre Marc, Gabriel Marcel, Denis de Rougemont, Emmanuel Mounier te drugi mislioci koji su djelovali okupljeni oko časopisa *Esprit* i *Ordre Nouveau* te skupine mladih intelektualaca *Jeune Droite*. Često ih se naziva i ne-konformistima tridesetih godina.⁶ Svi su bili pod snažnim utjecajem katoličke tomističke filozofije i pravoslavne misli ruskih emigrantskih mislilaca.

³ Thomas R. Rourke, Chazarreta Rosita Rourke, *A Theory of Personalism*, Lexington Books, Oxford, 2005., 10.

⁴ Stanley Rudman, *Concepts of Personhood and Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997., 109.

⁵ Frederick Copleston, *Contemporary Philosophy*, Burns & Oates, London, 1956., 105.

⁶ Jean-Louis Loubet del Bayle, *Les non-conformistes des années 30: Une tentative de renouvellement de la pensée politique française*, Edition du Seuil, Paris,

Povijest personalizma povijest je shvaćanja ljudske osobe, a uobičajeno je stajalište da je koncept osobe razvijen u susretu grčke filozofije i kršćanskog načina razmišljanja. Talijanski filozof i teolog Battista Mondin ističe: »Pojmu osobe, apsolutnoj participiranoj vrijednosti, ljudska je misao stigla zahvaljujući isključivo kršćanstvu.«⁷

Na personalizam 20. st. najviše utjecaja imali su (neo)tomizam i ruska religijska misao. Iako su to po nekim pitanjima dva različita pristupa, do njihova približavanja, intenzivna susreta pa i sinergijski pozitivna učinka dolazi nakon Oktobarske revolucije. Najistaknutiji ruski mislioci bili su prisiljeni napustiti novostvoreni Sovjetski Savez te u velikim europskim središtima, osobito u Parizu, razvijaju plodan dijalog s europskom misli, osobito katoličkom. Povezanost personalizma i kršćanstva možda je najbolje oslikao francuski publicist R. Fernández, ustvrdivši da personalizam »ima smisla ako je osvijetljen kršćanskom idejom duše«.⁸

2. FRANCUSKI PERSONALIZAM

Početak francuskog personalizma mnogi smještaju u 1903., kada je Charles Bernard Renouvier objavio knjigu *Le personalisme*, u kojoj je prvi put predložen personalizam kao novi filozofski sustav koji brani vrijednost ljudske osobe te se protivi panteizmu njemačke i naturalističkom pozitivizmu francuske filozofije. Renouvierov izvorni doprinos personalističkom pokretu jest ideja da se svaka vrsta zajednice mora graditi na prvenstvu osobe, izbjegavajući anarhističke i liberalne iluzije. E. Mounier priznaje da je u francuskim okvirima riječ 'personalizam' prvi upotrijebio Renouvier, ali da je njegov pojam zastario te da se personalizam ponovno pojavio početkom 1930-ih u jednoj posve drugoj klimi, a osobito s obzirom na političku i duhovnu krizu koja je tada planula u Europi.⁹

Kao odgovor na krizu izazvanu ekonomskom depresijom krajem 20-ih neuspjeh demokracije i rastuću egzistencijalnu nesigurnost u Francuskoj je nastao niz personalističkih, odnosno tzv. 'nekonformističkih pokreta'. 'Ne-konformisti' su smatrali da treba-

1969.; Ferdinand Kinsky, Personalism and Federalism, *Publius: The Journal of Federalism* 9 (1979.) 4, 131-156.

⁷ Battista Mondin, *I valori fondamentali*, Dino editore, Roma, 1985., 94.

⁸ Ramón Fernández, La révolution est-elle nécessaire?, *La Nouvelle Revue française* 244 (1934.), 110-114.

⁹ Emmanuel Mounier, *Le personalisme*, Presses universitaires de France, Paris, 1969, 5.

ju djelovati u skladu s onim što su nazvali '*la personne ou l'homme libre et engagé*', 'osoba ili čovjek slobodan i angažiran'. Različite grane personalističkog stabla ujedinjuje stajalište prema ljudskoj osobi ne s ciljem stvaranja nove akademske teorije o osobi, nego s ciljem iznalaženja praktične filozofije angažmana. Odabrali su istraživa-nje različitih fenomena gospodarske, političke i kulturne krize kao simptoma globalne krize civilizacije. Otuda su imali retoriku 'novog poretka', 'duhovne revolucije', 'radikalnih reformi' i 'ponovnog rođenja' koju su podupirale inovativne ideje o političkom federalizmu i dokidanju ljudskog otuđenja, s predanošću obrane konkretne ljudske osobe od arogancije sustava i ideologija.

O francuskom personalizmu počelo se raspravljati intenzivnije nakon što je 1960. politolog J. Touchard objavio članak o posebnosti personalističkog duha 1930-ih, koji je okarakterizirao kao *un front commun de la jeunesse* ('zajednička fronta mladih'), fronta koja nadilazi podjelu na lijevo i desno u politici.¹⁰ Istaknuo je njihovu intelektualnu društvenost koju vidi u istom 'jeziku i vokabularu' u okviru malih časopisa bez suzdržavanja od političkih aktivnosti i spremnosti za radikalnije promjene društva i politike. Personalisti su sebe doživljavali ne samo kao pokretače 'zauzete' osobne revolucije (*engagés*) nego i kao »buduće vođe novog poretka«.¹¹

Kod francuskog personalizma bitno je razlikovati personalizam kao filozofski pravac od personalističkih pokreta. N. Berdjajev, J. Maritain, G. Marcel, Étienne Gilson i drugi mislioci rođeni 1870-ih i 1880-ih godina u filozofskom su smislu do 1930-ih iznijeli prepoznatljivu personalističku filozofiju. Početkom tridesetih godina mladi, često njihovi studenti i slušači, s oduševljenjem pretvaraju taj nauk u pokrete. U tim pokretima nalaze se ne samo filozofi nego i književnici, novinari, glazbenici i likovni umjetnici te druga mlada inteligencija. Stoga ne začuđuje da se personaliste tridesetih godina opisuje kao »aristokraciju intelektualnih proroka« te se ističe velik utjecaj vjerskog aspekta na djelovanje personalističkih skupina koje su pozivale na revoluciju usmjerenu na osobu radi uspostave novog decentraliziranog društvenog i političkog poretka na europskoj razi-

¹⁰ Jean Touchard, *L' esprit des années trente*, u: Ginette Michaud (ur.), *Tendances politiques dans la vie française, depuis 1789*, Hachette, Paris, 1960, 89-120.

¹¹ Undine Ruge, *The Call for a New European Order: Origins and Variants of the Anti-liberal Concept of the 'Europe of the Regions'*, u: Dieter Gosewinkel (ur.), *Anti-liberal Europe: A Neglected Story of Europeanization*, Berghahn, New York – Oxford, 2015., 90-104, 92.

ni koji bi zamijenio nacionalnu državu.¹² Članovi skupine *Ordre Nouveau* pokušali su se izdvojiti iz ideološkog vokabulara tih tridesetih godina: fašizma, komunizma i liberalizma. Njihova predodžba o osobi suprotstavljena je liberalnom konceptu pojedinca koji se percipira kao atomiziran te je pogodan za totalitarističko poimanje čovjeka kao pripadnika zajednice (*Volksgemeinschaft*). I drugi personalisti smatrali su da je liberalni pogled na svijet materijalistički pogled na svijet te kao takav dovodi do gubitka slobode ljudi, a država postaje totalitarna. G. Marcel izrazito odbacuje 'materijalističku koncepciju svemira' zato što je ona u svojoj biti suprotna »ideji slobodnog čovjeka«.¹³ J. Maritain trend totalitarnosti vidi u vladavinama individualističke ili liberalne demokracije. Država, preobrazena u apsolut, težila je tome da zamijeni narod te da ga potisne iz političkog života. Nadolaskom totalitarnih režima i filozofija takve su se ambicije oslobodile te ih Maritain jasno navodi: „Naše je doba imalo povlasticu da vidi etatistički totalitarizam utemeljen na rasi u njemačkom nacizmu, na naciji u talijanskom fašizmu i na gospodarskoj zajednici u ruskom komunizmu.“¹⁴ I na drugom mjestu potvrđuje da je ispraznost građanske demokracije 19. stoljeća dovela do totalitarizama: „Ništa nije čudno što je ta demokracija, uoči Drugog svjetskog rata, u zemljama koje je fašistička, rasistička ili komunistička propaganda nastojala smutiti i izopačiti, postala društvo bez samosvijesti i samopouzdanja, bez ikakve zajedničke vjere koja bi joj pomogla da se odupre raspadu.“¹⁵ Za osobu kao duhovno ukorijenjeno ljudsko biće pripadnici *Ordre Nouveau* podrazumijevaju postojanje kreativnog odnosa prema zajednici i osjećaj odgovornosti u odnosu spram drugog čovjeka: »Društvo, ekonomija, politika ljudske su stvarnosti koje ljudi stvaraju da služe ljudima... Katastrofalna evolucija dovela je do toga da ljudska osoba više nije ništa više od materijalizma, apstrakcije, anonimnog elementa, fantom. *Homo oeconomicus* liberala, *Homo politicus* demokrata, *Homo sapiens* idealista, sve su to nestvarne sheme temeljne stvarnosti... Želimo prvenstvo ljudske osobe nad svim drugim vrijednostima i nad svim nužnostima.«¹⁶

¹² Pascal Balmand, *Intellectuel(s) dans l'ordre nouveau (1933-1938): une aristocratie de prophètes*, u: Danielle Bonnaud-Lamotte (ur.) *Intellectuel(s) des années trente, entre le rêve et l'action*, Éditions du CNRS, Paris, 1989., 172-184, 180.

¹³ Gabriel Marcel, *Man Against Mass Society*, St. Augustines Press, South Bend, 2008., 20.

¹⁴ Jacques Maritain, *Čovjek i država*, Globus – Školska knjiga, Zagreb, 1992., 31.

¹⁵ Isto, 113.

¹⁶ ***, *Notre foi, L'Ordre Nouveau* 9 (1934.), 7-10.

Personalistički pokreti bili su ponekad kritizirani, pa čak i od starijih personalista i katoličkih intelektualaca. Neki istaknuti katolički filozofi smatrali su da su personalisti zauzeli težak filozofski položaj jer je njihovo određenje osobe neprecizno ili da im nedostaje zajedničko razumijevanje osobe.¹⁷ Maurice Blondel također se opozicijski postavio prema personalističkim pokretima doživljavajući ih kao nasilje ulice i čistu destrukciju.¹⁸ Mladi personalisti uzvratili su Blondelu, pa je tako npr. Jean Lacroix Blondelovoj filozofiji spočitnuo slabost: »U tome smislu Blondelova je filozofija otvoren sustav u kojemu se ljudska misao neprestano nastoji izjednačiti s djelovanjem, s doživljenim, a u čemu nikada ne uspijeva potpuno.«¹⁹ Književnik François Mauriac, kao pripadnik starije generacije, napisao je žestok članak kritizirajući mlade personaliste. Doživio ih je kao ogorčene i nezaposlene fakultetski obrazovane osobe, revolucionarne mlade građane, a po njegovu mišljenju mladost nikad nije bila umjerena. Zamjera E. Mounieru izjavu da ne možemo biti pravi kršćani ako nismo pobunjenici. Ironično im spočitava njihove revolucionarne želje: »Tu revoluciju, koje su vam puna usta, tko će ju ostvariti? Ne vi, i vi to znate.«²⁰ Ukazuje i na apsurd njihova očekivanja da bi veliki J. Maritain bio na čelu budućih narodnih komešara. Zaključuje da mladi personalisti poistovjećuju građanstvo i kapitalistički sustav, što je poistovjećenje krvnika i žrtve. Nedostatak filozofskog značenja mlađim pristašama indirektno potvrđuje i N. Berdjajev, koji E. Mouniera ne doživljava kao filozofa i sugovornika kao što doživljava Maritaina, već ga spominje samo usputno kao redaktora *Esprita*.²¹

Najznačajniji personalist je J. Maritain, koji je svoj rad vidio u kontinuitetu s mišlju Tome Akvinskog i nesumnjivo je da su njegovi radovi duboko prožeti katoličanstvom. U početku privučen Spinozinim idealizmom, a poslije Bergsonovim vitalističkim intuicionizmom Maritain odbacuje modernost – kartezijske i postkartezijske misli te traži vraćanje u pred-moderni pogled T. Akvinskog. Smatrao je da je tomizam trajna filozofija, načelno razumljiva i za vjernike i za nevjernike. Ipak, uvidio je da filozofija ne može samo

¹⁷ Paul Archambault, *Destin d'un mot*, *Politique* 8 (1934.) 2, 155-165, 163.

¹⁸ Maurice Blondel, *Les équivoques du 'personnalisme'*, *Politique* 8 (1934.) 3, 193-205.

¹⁹ Hrvoje Lasić, *Nadnaravno određenje ljudskog bića u Blondelovoj definiciji istine: Aequatio realis mentis et vitae*, *Obnovljeni život* 45 (1990.) 5, 332-343, 334.

²⁰ François Mauriac, *Les jeunes bourgeois révolutionnaires*, *L'Echo de Paris* 49 (1933.) 19517, 1.

²¹ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznanja*, Demetra, Zagreb, 2005., 245-247.

ponavljati Tomine poglede, već razvija aspekte tomističke filozofije za rješavanje problema suvremenog svijeta. Povezanost personalizma kao filozofije i kršćanstva kao religije u potrazi za humanizmom izrazio je Maritain riječima: »Dobro mi je znano da neki smatraju kako autentični humanizam može po definiciji biti samo protureligiozni humanizam. Mi mislimo posve suprotno.«²² Maritain se zalaže za uspostavu novog, cjelovitog humanističkog društva kojem bi glavne značajke bile personalizam, komunitarnost i pluralizam, nadahnute temeljnim kršćanskim vrednotama slobode, ljubavi i bratstva. Iako personalisti polaze od kategorije osobe kao duhovnog praelementa bitka, kao primarne stvaralačke realnosti i najviše duhovne vrijednosti, njihovi putovi u razjašnjenjima i traženjima dodatnih uporišta razilaze se. Tako je npr. za Berdjajeva svojstven odlazak u ruski mesijanizam, za Mouniera u egzistencijalizam, a Maritaina u (neo)tomizam. Neotomizam ili neoskolastika najprije je bio prepoznat kao klerikalni fenomen, ali s Maritainom postaje i laički napor verifikacije tradicionalne katoličke misli na širem području kulture. Tri bitna aspekta Maritainova personalizma su: njegov nauk o osobi i individuumu te teocentizam i teleologija. Maritain je svjestan fleksibilnosti personalizma i smatra da to nije neka posebna doktrina ili škola, već da je to reakcija na dvije suprotne pogreške, reakcija na individualizam i kolektivizam. A takvih različitih reakcija koje stavljaju osobu u središte ima prema Maritainu bar desetak.²³ Navodi da mu je želja jasno odrediti personalizam koji je ukorijenjen u doktrini sv. Tome i na samom početku izdvojiti društvenu filozofiju usredotočenu na dostojanstvo ljudske osobe iz svake filozofije usmjerene na primat individualnoga i privatnog dobra. Po njemu, »tomistički personalizam naglašava metafizičku razliku između individualnosti i osobnosti.«²⁴

G. Marcel, francuski filozof i književnik, jedan je od najistaknutijih personalista koji je svojom mišlju snažno utjecao na mlađe francuske intelektualce u personalističkim pokretima. Znali su ga kategorizirati kao egzistencijalista, ali on se tome usprotivio ne želeći da ga se veže uz mislioce kao što je Jean Paul Sartre.²⁵ Za

²² Jacques Maritain, *Cjeloviti humanizam*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989., 15.

²³ Jacques Maritain, *Person and the Common Good*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2012., 12.

²⁴ Isto, 13.

²⁵ Gabriel Marcel, *An Autobiographical Essay*, u: Paul Arthur Schilpp i Lewis Edwin Hahn (ur.) *The Philosophy of Gabriel Marcel*, Open Court Publishing Company, Chicago, 1984., 1-68, 48.

Marcela, utjelovljena osoba, odnosno ljudska osoba postala je njegova polazna točka i središnji pojam njegove metafizičke potrage. A upravo je njegov izraziti naglasak na intersubjektivnost osobe s jedne strane znak personalističke tradicije, a s druge strane razlika u odnosu na egzistencijalizam. Sebe je nazivao novosokratikom jer svoju filozofiju nije shvaćao kao sustav. Njegova filozofska djela su u znaku fenomenologije i metafizike nade, *fidélité créatrice*, stvaralačkog vjerovanja, vjernosti kao ontološke razine koja ima najveće značenje. »Tu je riječ o osnovnom fenomenu zajedničkog ljudskog postojanja, o efektivnom, a ne samo teorijskom priznavanju jednog određenog ontološkog trajanja. Vjernost i nada stoje u najužoj grupi svih fenomena koji sačinjavaju totalitet bivstovanja, apsolutni angažman, безусловnu obavezanost, vjernosti koja je svagda stvaralačka.«²⁶ U djelu *Homo viator* G. Marcel je razvio pojam apsolutne nade. Ta nada transcendirira svaki konkretni sadržaj i predaje se Bogu. Marcel dolazi do zaključka da se u suvremenom dobu, gdje prevladava tehnika i znanost koje uzrokuju nemoć i otuđenje čovjeka, takvo stanje može prevladati jedino uvidom u misterij nade i vjere. U djelu *Les Hommes contre l'humain* odbacuje egzistencijalnu filozofiju kakvu je razvio J. P. Sartre, koja je orijentacijski materijalistička i izrazito ateistična prema religiji i postojanju Boga.

E. Mounier bio je najpoznatiji predstavnik personalističkog pokreta, i to onog koji se okupljao oko časopisa *Esprit*. Mounier personalizam određuje u *Manifestu u službi personalizma*, svojemu najutjecajnijem i za njegove suradnike kulturnom djelu, koje je prvi put objavljeno 1936.: »Personalističkim nazivamo svako učenje, svaku civilizaciju koja utvrđuje prvenstvo ljudske osobe nad materijalnim nužnostima i kolektivnim uređenjima koja podržavaju njezin razvoj.«²⁷ Mounierova skupina oko *Esprita* tražila je treći put između socijalizma i kapitalizma, a posve različit od liberalizma i fašizma, s četiri načela svog djelovanja: 1) osvješćivanje instinktivnog i interesnog temelja vlastitih pristajanja i odbijanja; 2) revolucija protiv mitova, osobito onih rigidnih političkih partija; 3) davanje prednosti stavovima do kojih se došlo na temelju individualne istraživačke avanture pred naučenim rješenjima; 4) provođenje maksime »biti prije nego činiti, spoznati prije nego djelovati.«²⁸ Mounier se usmje-

²⁶ Abdulah Šarčević, Pogovor, u: Gabriel Marcel, *Bivstvovanje i imanje*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., 159-174, 172.

²⁷ Emmanuel Mounier, *Manifeste au service du personnalisme*, Paris, Éditions Montaigne, Paris, 1936., 5.

²⁸ Franjo Zenko, *Personalizam Emmanuela Mouniera: Pokušaj sinteze marksizma i egzistencijalizma*, Centar za povijesne znanosti, Zagreb, 1980., 30-31.

rio konkretnom, angažiranom djelovanju, realnim povijesnim iskustvima, smatrajući da ideje treba izraziti djelovanjem i oživotvoriti na političkom i društvom području.

Denis de Rougemont, švicarski filozof i esejist, bio je jedini mislilac koji je bio aktivni suradnik u oba najznačajnija francuska personalistička pokreta, u onom oko časopisa *Esprit* i onom oko časopisa *L'Ordre Nouveau*. Godine 1934. objavljuje knjigu *Politika osobe* i članak »Définition de la personne« u *Espritu*, djela koja se smatraju utemeljiteljskima za personalistički pokret. U njima postulira primat osobe i njezinu neodvojivost od zajednice. U opširnom radu *Misliti rukama* iz 1936. raspravlja o rastu totalitarizma te uočava da se remeti svjetski poredak u suvremenom svijetu. Godine 1939. objavljeno je njegovo najpoznatije djelo, *Ljubav i zapad*, u kojem dekonstruira mit o strasti. Nakon Drugoga svjetskog rata Rougemont je izrazito aktivan u osnivanju modernih europskih asocijacija, kreiranju Europske konvencije o ljudskim pravima i osnivanju Europskog suda za ljudska prava. Uz Konrada Adenauera, Jeana Monneta, Roberta Schumana često se Rougemont navodi kao vodeći mislilac novog, poslijeratnog duha europskog ujedinjenja. Kao najvažnija Rougemontova kvaliteta ističe se njegovo jasno uviđanje problema, opasnosti i elemenata našeg doba te razotkrivanje iluzije masa i isticanje potrebe žurnosti ispravnog djelovanja.²⁹

O francuskom personalizmu tridesetih godina možda se najbolje izrazio sudionik personalističkog pokreta J. Lacroix. On iznosi da je personalizam za protivnike ideologija, a za sljedbenike filozofija. Smatra da nije ni jedno ni drugo te da je to radikalni nesporazum. Tvrdi da je personalizam zapravo duboka i temeljna istina koja je došla na površinu u ljudskim umovima te da se stoga ne može opisati ni kao ideologija ni kao filozofija.³⁰

3. PERSONALIZAM RUSKIH MISLILACA

Korijeni francuskog personalizma obično se uočavaju u francuskom neokriticizmu i tomizmu te njemačkoj fenomenologiji, a doprinos ruske religiozne filozofije nije značajnije istražen. Prije Oktobarske revolucije personalizam je bio dobro poznat i utjecajan pokret u ruskom intelektualnom životu, koji je imao vlastite novine

²⁹ Bruno Ackermann, *Denis de Rougemont: une biographie intellectuelle*, Labor et Fides, Geneve, 1996., 1112.

³⁰ Jean Lacroix, *Le personnalisme comme une anti-idéologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1972., 8.

i udruge.³¹ Neki smatraju da je u tom razdoblju u Rusiji personalistička filozofija više bila klima misli i zajednički filozofski senzibilitet negoli razvidna škola mišljenja te da ruski personalizam, kao filozofski potomak ruske religijske renesanse, postaje punoljetan 1910-ih i 1920-ih godina.³²

Nakon revolucije iz Sovjetskog je Saveza emigriralo između 400.000 i nekoliko milijuna ljudi, s time da se u mnogim istraživanjima konstatira nemogućnost utvrđivanja točnog broja.³³ U jednoj od studija o ruskim izbjeglicama navodi se da ih je samo u SAD-u i Francuskoj između dva svjetska rata bilo oko milijun i pol. Među ruskim izbjeglicama 1920-ih godina bio je visok postotak ljudi srednje i više klase, intelektualaca i obrazovanih, kojima je Francuska bila osobito privlačna.³⁴ Iako se živahna ruska akademska zajednica razvila u Berlinu, Pragu i još nekim europskim gradovima, Pariz je ipak postao duhovno središte cjelokupne ruske dijaspore. I površnim uvidom u francuski personalizam uočljiva je aktivnost znatnog broja ruskih mislilaca. To uočava i kanadska povjesničarka C. Baird, tvrdeći da su u kasnim 1920-ima ruski krugovi emigranata bili prethodnici francuskog personalizma.³⁵

Osnovna značajka ruskog personalizma je da »polazi od apsolutne vrijednosti i središnjeg mjesta ljudske osobe, kao i od njezina tragičnog položaja u svijetu«.³⁶ Kao najznačajniji ruski personalist navodi se N. Berdjajev. Razvidno je da su istaknutu ulogu u personalističkim krugovima imali i A. Marc, Boris S. Mirkin-Guetzévitch, R. Maritain, Sergej N. Bulgakov, Nikolaj O. Loski, Vladimir N. Loski, Hélène Iswolsky, Marc Chagall, Georges Gurvitch, Igor F. Stravinski, Georgij V. Florovski, Vasilij V. Zenjkovski, Semjon L. Frank, Dmitrij S. Mereškovski, Lav P. Karsavin, Peter B. Struve, Ivan A. Iljin, André Mandelstam, Ivan A. Bunjin, Sergej Poliakof, Sergej I. Šaršun, Boris Poplavski, Aleksandr Ginger, Boris F. de

³¹ Galina S. Ryzhkova, *Personalism in Russia*, *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 7 (2014.) 7, 1120–1127, 1120.

³² Paul L. Gavriljuk, *Georges Florovsky and the Russian Religious Renaissance*, Oxford University Press, Oxford, 2014., 82.

³³ Robert H. Johnston, *New Mecca, New Babylon: Paris and the Russian Exiles, 1920-1945*, McGill-Queen's University Press, Kingston – Montreal, 1988., 14.

³⁴ James E. Hassell, *Russian Refugees in France and the United States between the World Wars*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1991., 1-2.

³⁵ Catherine Baird, *Le Cercle oecuménique (1926–1930): An antecedent of French personalism among Russian émigrés*, *L'Europe en formation* 315–316 (1999–2000), 151–175.

³⁶ Ivan Devčić, *Osmi dan stvaranja: Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999., 336.

Schloezer, Wsevolod de Vogt, Boris K. Zajcev, Mark Aldanov i mnogi drugi, osobito oni koji su sudjelovali u raspravama i događanjima *Studio franco-russe*, neformalnog pariškog udruženja francuskih i ruskih umjetnika i intelektualca, osobito aktivnog u razdoblju od 1929. do 1931.

Ruskoj emigrantskoj inteligenciji cilj je bio pronaći protutežu pritisku koji je sovjetska kulturna politika provodila na ruskom jezičnom prostoru izvan Sovjetskog Saveza. Također, oni su se nadali da će u francuskom kulturnom životu »pronaći vrijednosti koje bi mogle ojačati njihov otpor učvršćujući ga u tradiciji europskog humanizma i demokracije«. ³⁷ Iako su bili u svojevrsnoj simbiozi s francuskim personalistima, značajno obilježje ruskih mislilaca jest da personalizam nikad nisu povezivali s marksizmom i idejama društvene jednakosti ³⁸ te da su s rezignacijom odbacivali takve pomisli. U tom smislu i N. Berdjajev u članku »Personalizam i marksizam« iz 1935. upozorava suradnike i čitatelje časopisa *Esprit* da ne padaju na ideje marksizma jer je on antipersonalistički, totalitaran i neprijateljski prema osobi.

A. Marc, ruski iseljenik židovskog porijekla, već je 1931. tvrdio da samo revolucija i novi poredak koji se temelji na novoj filozofiji čovjeka i društva, odnosno personalizmu, može odgovoriti na krizu tadašnjeg doba. U članku »Misère et grandeur du spirituel« A. Marc i A. Dandieu pozvali su na stvaranje personalizma, ³⁹ što se može smatrati prvim pozivom na personalističko okupljanje. U časopisu *Plans* za mjesec prosinac 1931. u nepotpisanom članku »L'Action – Précisions sur 'L'Ordre Nouveau'« snažno je izraženo stajalište: Personalizam: primat čovjeka nad društvom, kojeg kanadski povjesničar C. Roy pripisuje Marcu. Iako se danas u literaturi kao prvi osnivač personalističkog pokreta najčešće navodi E. Mounier, ipak se sa sigurnošću može tvrditi da je A. Marc pokretač personalističkih pokreta. Marc je kao četrnaestogodišnjak napustio Rusiju nakon dolaska komunista na vlast, a tijekom dvadesetih godina u Njemačkoj je proučavao filozofiju. Uvidio je već tada prethodnike nacističkog pokreta, a u Njemačku se nakratko vratio 1932. godine kako bi pokušao organizirati antinacističku njemačku mladež. No nacisti su već tada bili dovoljno dobro organizirani da bi dopustili takav pothvat. Vidjevši prije toga i destruktivni potencijal komu-

³⁷ Leonid Livak, *Le Studio franco-russe (1929–1931)*, *Revue des études slaves* 75 (2004.) 1, 109–123, 110.

³⁸ Galina S. Ryzshkova, *Personalism in Russia*, 1127.

³⁹ Christian Roy, *Alexandre Marc et la Jeune Europe (1904–1934): L'Ordre Nouveau aux origines du personnalisme*, Presses d'Europe, Nice, 1999, 127–132.

nističke misli te osjetivši duboku krizu zapadne civilizacije, tražio je nove vrijednosti, koje bi uključivale red, revoluciju i dostojanstvo osobe. Nije bilo puno postojećih ideologija s tim elementima, a Marc ih pronalazi kod C. Péguya i francuskog anarhističkog mislioca Pierrea J. Proudhona. Marc je opisivao personalizam kao novu političku filozofiju, a isticao je povezivanje ontoloških i aksioloških temelja osobe kao slobodnog subjekta. U publikaciji *L'être et subjectif* (1930.), Marc piše o novoj metafizici osobe protiv tradicionalne metafizike. Pod utjecajem filozofije djelovanja i njezine primordijalnosti M. Blondela, Marcova metafizika dolazi do postulata da ljudsko biće postoji samo u akciji. Marc se intenzivno u Parizu družio i raspravljao s Berdjajevom i Marcelom,⁴⁰ a poslije s Maritainom i Rougemontom, i iz tih je rasprava i rođen personalistički pokret *L'Ordre Nouveau* s pokličom »Mi nismo ni kolektivisti, ni individualisti, već personalisti«, koji je naveden u manifestu tog pokreta iz 1931. *Ordre Nouveau* je osnovan jer je Marc nastojao spojiti dvije aktivnosti: politički aktivizam za europsko jedinstvo i svjetski mir te ekumensku raspravu između katoličkih i pravoslavnih kršćana.⁴¹ Marc se preobratio na katoličanstvo 1933., pisao je za dominikanski časopis *La vie intellectuelle*, a 1935. postao je pomoćnik urednika katoličkog tjednika *Sept*. Iako je postao rimokatolik, za naciste u Francuskoj kao i za vichyjevsku vladu vrijedilo je pravilo – jednom Židov, uvijek Židov. D. de Rougemont i A. Marc bili su bliski prijatelji od početka 1930-ih, kada su kao mladi pisci i osnovali časopis *L'Ordre Nouveau*, a nastavljaju surađivati u Švicarskoj na kraju Drugoga svjetskog rata. Povezivali su poznanike iz predratnih godina koji su također uviđali potrebu za potpunom reformacijom europskog društva. Rougemont i Marc bili su dobri organizatori, a od 1947. imaju važnu ulogu u stvaranju buduće moderne Europe. Marc je sudjelovao u stvaranju skupine La Fédération, a 1946. imenovan je za glavnog tajnika Saveza europskih federalista. Godine 1953. postaje vođa Europskoga federalističkog pokreta i osnivač časopisa *L'Europe en formation*.

Najpoznatija i najistaknutija pojava možda i cjelokupne ruske filozofije jest N. Berdjajev. Nazvan je filozofom slobode, jer je tom sintagmom označena njegova središnja misaona preokupacija, bez obzira na njegov razvojni put od narodnjaštva, preko marksizma i neokantovstva do personalizma. Za Zapad je Berdjajev bio i »izraz

⁴⁰ John Hellman, *Communitarian Third Way: Alexandre Marc and Ordre Nouveau 1930-2000*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2002, 26-27.

⁴¹ Christian Roy, *Alexandre Marc et la Jeune Europe (1904-1934): L'Ordre Nouveau aux origines du personnalisme*, 203-211.

duha pravoslavija«. ⁴² U svojim brojnim djelima nastojao je stvoriti ne strogi filozofski sustav, već cjelovitu opću koncepciju – od antropologije, aksiologije, etike, epistemologije i metafizike do kozmologije, vodeći se, kao glavnim problemom, položajem čovjeka u svijetu i smislom njegove egzistencije. Iako se ruska filozofija Berdjajevljeva doba često označava kao sustavna, mnogi ruski mislioci pisali su esejistički i aforistički. Tu unutarnju suprotnost ruske filozofije po nekima treba shvatiti i razumjeti kao dvije strane iste kovаницe, s natpisom ruska misao. ⁴³ Iako je Berdjajev sam izjavio »nisam pjesnik, filozof sam«, ⁴⁴ njegov izričaj ima dosta književnoga i poetskoga, što ga čini zanimljivim i pristupačnim širem čitateljstvu. Dodatno, njegov proročki i mesijanski pristup rezultirao je time da ga neki smatraju i jednim od najvećih »religijskih filozofa dvadesetog stoljeća«. ⁴⁵ Za vrijeme studija prava u Kijevu počeo se sustavnije baviti filozofijom te se uključio u socijaldemokratska kretanja propagirajući marksizam. Zbog toga je 1898. bio uhićen i izbačen s fakulteta. Pristupa tzv. legalnim marksistima, koje u tadašnjoj Rusiji predvode P. B. Struve i Mihail I. Tugan-Baranovski. Mladi Berdjajev nastoji nadopuniti marksističke socioekonomske stavove Kantovim transcendentnim idealizmom. To se označuje kao odlučan zaokret tzv. kritičkih marksista k idealizmu, ali i kao ponuda etičkog marksizma umjesto Marxova učenja. Berdjajev tada prelazi na metafiziku i udaljava se od pozitivizma te u filozofskom smislu prestaje biti marksistom. Radikalno lijevo krilo ruske inteligencije okupljena oko Lenjinove *Iskre* u cijelosti odbacuju Berdjajeva i mislioce ruske duhovne renesanse. Berdjajev odobrava narodni karakter Februarske revolucije, ali se protivi boljševizaciji revolucionarnog procesa. Oktobarsku revoluciju doživio je kao nacionalnu katastrofu. Berdjajev je progнан iz Sovjetskog Saveza 1922., te do 1924. živi u Berlinu, gdje nastaje nekoliko njegovih značajnih djela. Godine 1924. seli se u Clamart kraj Pariza, gdje boravi do kraja života. Bavio se stvaralačkim, društveno-kulturnim i izdavačkim radom, uređivao časopis *Put*, sudjelovao na filozofskim, kulturnim i religijskim kongresima i raspravama s ciljem povezivanja ruske i

⁴² Vasilij V. Zenjkovski, *Istorija ruske filozofije*, Službeni list – CID, Beograd – Podgorica, 2002, 597.

⁴³ Wilhelm Goerdts, *Historia filozofii rosyjskiej*, Wydawnictwo WAM, Kraków, 2012, 563.

⁴⁴ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja*, 4.

⁴⁵ Dimitar P. Kirov, *The Way of Holiness*, u: Steven T. Kimbrough (ur.), *Orthodox and Wesleyan Spirituality*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, 2002., 117-127, 126.

zapadnoeuropske misli te je napisao više djela. Berdjajev je bio jedna od utjecajnijih osoba u krugu Meudon,⁴⁶ a vjerojatno najutjecajniji mislilac među intelektualcima koji osnivaju personalističke pokrete. O tome sam Berdjajev govori: »Da je ta struja među francuskom mladeži mnogo toga meni dugovala, to su njezini predstavnici ne jedanput izjavili.«⁴⁷ Berdjajev je prisustvovao i prvom susretu urednika *Esprita* te je u prvom broju časopisa objavio članak »Istina i laži komunizma«. Berdjajev za sebe navodi da je uvijek gajio neprijateljstvo prema monizmu, racionalizmu, prema tlačenju individualnoga općim, prema gospodstvu univerzalnoga duha i uma, prema ležernom i sretnom optimizmu te određuje svoju filozofiju: »Moja je filozofija uvijek bila filozofijom konflikta. A ja sam uvijek bio personalist.«⁴⁸ Pojašnjava: »Realnost za mene uopće nije istovjetna s bitkom, a još je manje istovjetna objektivnosti. Svijet pak subjektivni i personalistički jest jedini izvorno realan.«⁴⁹

V. V. Zenjkovski bio je sveučilišni profesor u Kijevu, a kao emigrant u Parizu profesor filozofije, psihologije i apologetike Teološkog instituta sv. Sergija u Parizu. Zareduje se za svećenika 1942. godine. Smatra da je »bez obzira na neke iznimke, cijeli duhovni život Europe inspiriran idealima filozofskog personalizma.«⁵⁰ Napisao je glasovitu *Povijest ruske filozofije*, a poznat je i po borbi protiv sekularizma, pri čemu ističe da je europska misao proizašla iz kršćanskih izvora. Smatrao je neprihvatljivim da europska filozofija ima izvore u kršćanstvu, a da rješenja traži izvan njega. Kao tri dominantne kršćanske teme vidi personalizam, slobodu i socijalne teme: »Sve ove teme, koje su među sobom i organski povezane u kršćanskoj blagovijesti, ušle su duboko u dušu kršćanskih naroda, postale do te mjere važne i određujuće da cjelokupno stvaralačko nadahnuće, sva duhovna traženja kršćanskih naroda nalaze u njima hranu.«⁵¹ Kao i mnogi onodobni ruski mislioci, razmišlja o odnosu Rusije i Europe: »Ruska inteligencija je ne samo voljela, nego je obožavala Europu. Vjerovala je da se samo u Europi rađa pravi život, da samo Europa zna tajnu života i put k istini – klanjala se, dakle, Europi, i voljela ju je kako ni sama Europa sebe nije voljela.«⁵²

⁴⁶ Oliver Clément, *Berdiaev, un philosophe russe en France*, Desclée de Brouwer, Paris, 1991., 110.

⁴⁷ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja*, 257.

⁴⁸ Isto, 88.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Vasilij V. Zenjkovski, *Sobranie sochinenii II*, Russkii Put, Moskva, 2008., 23.

⁵¹ Vasilij V. Zenjkovski, *Istorija ruske filozofije*, 724.

⁵² Vasilij V. Zenjkovski, *Ruski mislioci i Evropa*, Logos, Beograd, 2012., 9-10.

U Parizu je djelovao i samozatajni Lav Šestov, a smatra se da su njegova filozofija tragedije, egzistencijalna filozofija i religiozna filozofija zapravo personalističke filozofije u najizvornijem smislu. »Šestov zahtijeva da osoba treba diktirati zakonitosti bitka, a ne da im se podvrgava. To je vrhunac njegova personalizma – ako se on tako smije zvati – zbog iracionalizma koji se u njemu jasno očituje.«⁵³

Francuski sociolog i pravnik ruskog porijekla G. Gurvitch bio je jedan od vodećih sociologa svoga doba, specijalist sociologije znanja i sociologije prava. Kao sociolog prava inzistirao je na tome da pravo nisu samo pravila ili odluke koje donose, tumače i provode tijela državne vlasti, već i skupine i zajednice raznih vrsta, bilo formalno strukturirane ili neformalno organizirane, koje stvaraju regulaciju za sebe i druge, što se sa sociološkog stajališta može smatrati pravom. Gurvitch zastupa pravni pluralizam, koji je stroži i radikalniji od pogleda većine pravnih sociologa, prepoznajući golemu raznolikost prava u različitim vrstama socijalne interakcije. Zastupa tzv. hiperpersonalizam, ističući potrebu potenciranja stvarnosti i socijalnog prava nasuprot onomu što se naziva pojedinačnim pravom.

Semjon L. Frank jedan je od najvažnijih i najsustavnijih ruskih religioznih filozofa 20. stoljeća, a neki smatraju da je »bio jedan od najistaknutijih ruskih filozofa uopće, ne samo među filozofima koji su mu bili bliski po idejama«.⁵⁴ Njegov misaoni i duhovni svijet mogao bi se opisati kao kombinacija dubine duhovnog iskustva Božje bliskosti i temeljitog filozofskog razmatranja ljudskog postojanja. Razvio je učenje Vladimira Solovjova 'o metafizici svejedinstva' u duhu apofatičke ('nijekajuće') teologije, odnosno svestrano je potkrijepio 'nespoznatljivost' Apsolutnog Boga, dokazujući da nijedna od definicija nije primjenjiva na Njega, budući da je svako 'svojstvo' konačno, a pravi - to jest, nespoznatljivi Bog je beskonačan u svakom pogledu. Frank se suprotstavljao racionalizmu smatrajući neutemeljenim povjerenje u sposobnost uma da spoznaje i dokuči bit stvari. Frank je bio sklon graditi svoj sustav analizirajući naše znanje te dolazi do zaključka da nama nije potrebno jedno, već dva znanja: apstraktno znanje, koje se izražava u sudovima i pojmovima te neposredna intuicija o predmetu u njegovoj metalogičkoj cjelovitosti i potpunosti. Intuicija ili sagledavanje, pak, za Franka je 'prvobitno znanje'. Društvene pojave objašnjavao je kao rezultate osobnih težnji i subjektivnih ideala pojedinaca. Pronalaženje smisla ljudskih

⁵³ Nikola Stanković, *Personalizam ruskog filozofa Lava Šestova*, u: Ivan Šestak (ur.) *Odjeci filozofije personalizma*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2019., 167-177, 177.

⁵⁴ Vasilij V. Zenjkovski, *Istorija ruske filozofije*, 668.

postupaka ne vidi u objektivnim činjenicama, već u utjelovljenim ciljevima, odnosno idejama. Smatrao je da je osoba jedino svetište, jedini apsolutni znak zemaljskog postojanja. Frank je bio uvjeren da u svom personalizmu ne iskrivljuje bit kršćanstva kao religije čovječanstva, religije koja je uvela ideju personalizma u povijesnu svijest čovjeka.⁵⁵ Frank je u mnogočemu dijelio životni i filozofski put s Nikolajem Berdjajevom. Zajedno su prije progonstva iz Rusije 1922. radili u moskovskoj Akademiji duhovne kulture, nastanili se nakon progona u Berlinu i djelovali u Religiozno-filozofskoj akademiji koju je organizirao Berdjajev. Godine 1937. Frank se seli u Pariz, gdje je živio do 1945. U emigraciji je razvio i koncept 'ruskog svjetonazora', koji je iznio u brojnim djelima posvećenim filozofskom stvaralaštvu Puškina, Dostojevskog, Tjutčeva, Gogolja, Vl. Solovjova i drugih ruskih mislilaca. Kao jedan od najsuptilnijih analitičara problema nacionalnog identiteta ruske filozofije i religiozne filozofije ruske ideje, dolazi do zanimljivog zaključka da »ukorijenjenost u rodno tlo, dovodeći do procvata duhovnog života, time širi ljudski duh i čini ga prijemčivim za sve univerzalno.«⁵⁶

Vidljiva skupina emigranata u Francuskoj bili su i ruski pravnici, uglavnom Židovi, koji su imali važnu ulogu u emigrantskim intelektualnim krugovima i svojim su djelovanjem pridonijeli pravima čovjeka i razvoju ljudskih prava. B. Mirkine-Guetzévitch, Maxim Vinaver, A. Mandelstam, Alexander Michelson, Moïse Goldstein, Henry Sliosberg i drugi iznosili su vrlo aktivno svoja doktrinarna razmatranja. Bavili su se i ruskim pitanjem te poduzimali usklađene akcije u ime ruskih izbjeglica u okviru *Lige naroda*.⁵⁷ Djelovali su i u ondašnjim prestižnim institucijama, kao što su Institut za međunarodno pravo i Akademija za međunarodno pravo u Hagu. l'Académie de droit international l'Académie de droit international l'Académie de droit international Danas uglavnom zaboravljen, A. Mandelstam bio je pionir pokreta za ljudska prava u međuratnom razdoblju. Izvorno diplomat u službi Ruskog Carstva, nakon boljševičke revolucije otišao je u izgnanstvo i postao važan član internacionalne scene u Parizu. Aktivan suradnik raznih strukovnih udruga i institucija tog doba Mandelstam je izradio prvu međunarodnu deklaraciju o čovjekovim pravima, koju je Institut za međunarodno pravo prihvatio na sjednici u New Yorku godine 1929. Mandelstam je

⁵⁵ Igor V. Grebešev, Stanovleniye i osobennosti eticheskogo personalizma S. L. Franka, *Vestnik RUDN. Seriya: Filosofiya* 21 (2017) 1, 64-71, 66.

⁵⁶ Semjon L. Frank, *Русское мировоззрение*, Nauka, Sankt-Petersburg, 1996., 283.

⁵⁷ Dzovinar Kévonian, Russian Jewish Lawyers in France and the International Movement during the 1920s, *Archives Juives* 34 (2001.) 2, 72-94.

zastupao teoriju intuitivnog čovjekovog prava, koja proizlazi iz doktrinarne fikcije poljsko-ruskog filozofa, pravnika i sociologa Leona Petražyckija, osobito njegovih pojmova intuitivno pravno iskustvo i imperativno-atributivna priroda pravnih normi.⁵⁸

Nakon raspada Sovjetskog Saveza glavna nova škola u postmarksističkoj eri je ruska filozofija 1920-ih i 30-ih, ruski personalizam, odnosno mislioci poput Solovjova, Berdjajeva, Bulgakova, Franka, Loskija. Kolaps komunizma kao pogleda na svijet bio je popraćen porastom etičkog personalizma koji je svoj društveni izraz dobio u pokretu ljudskih prava. Inspirirani ruskim religijskim filozofima neki su mislioci predviđali mogućnost nove intelektualne elite koja bi mogla ujediniti kršćansku vjeru s demokratskim tradicijama ruske inteligencije.⁵⁹ Od godine 1985. ponovno se objavljuju mnoga djela ruskih personalista te zanimanje za njihov rad raste,⁶⁰ osobito za N. Berdjajeva. U zadnjem desetljeću prošlog stoljeća interes za prošlost je u Rusiji, osim službene reinterpretacije komunističke epohe, najčešće bio usmjeren na otkrivanje i promišljanje naslijeđa ruske emigracije. Interes za fenomen ruske emigracije u suvremenoj Rusiji bio je potaknut ne samo kulturnopovijesnim i akademskim razlozima nego i otkrićem da su upravo te »zaboravljene ideje vrlo srodne i bliske današnjim traganjima i osjećanju svijeta«, pa su zato u njima »traženi odgovori i očekivana rješenja za probleme suvremenosti, ili bar upozorenja od ponavljanja starih grešaka«.⁶¹

Švicarski istraživač i analitičar Philipp Fluri uviđa da ruski personalizam ima 4 konfliktne točke sa zapadnim individualizmom: 1) ruski personalizam pokušava dati smjer, cilj i svrhu povijesti, dok zapadni moderni individualizam, odnosno država socijalnog blagostanja, ne treba vjeru, nadu i dobročinstvo; 2) moderno zapadno društvo je *checks and balances* sustav koji omogućuje egoima, a ne osobama da koegzistiraju, za razliku od ruskog personalizma, koji pokušava dati dostojanstvo ljudskoj osobi. Na Zapadu ne postoji teorija o ljudskoj osobi, već postoje teorije psihe, građanina, predmeta ekonomskih uvjeta, sociološke teorije religioznog vjernika i sl.;

⁵⁸ Džovinar Kévonian, Andre Mandelstam and the internationalization of human rights (1869–1949), u: Pamela Slotte i Miia Halme-Tuomisaari (ur). *Revisiting the Origins of Human Rights*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015., 239–266, 263.

⁵⁹ Philip Boobbyer, *Conscience, Dissent and Reform in Soviet Russia*, Routledge, London – New York, 2009., 124.

⁶⁰ Philipp Fluri, Personalism – A New/Old Trend in Postmarxist Russian Philosophy, *Theoria 8 (1993.)* 19, 149–155, 150.

⁶¹ Milan Subotić, *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd, 2004., 11.

3) ruski personalistički mislioci ističu želju za solidarnošću, a ne žele raspravljati o individualnim pravima ili o tome koji je oblik vladavine najbolji; i 4) ruski personalizam kršćanski je u radikalnom smislu.⁶² Pri tome, Fluri smatra da Zapadu zaista treba izazivač i iskazuje naklonost ruskom personalizmu.

Imajući u vidu navedeno, ne začuđuje ocjena engleske povjesničarke Lesley Chamberlain da su upravo ruski emigrantski mislioci ojačali vrijednost slobode ukorijenjene u kršćanskoj odgovornosti. Smatra i da su upravo ruski personalisti - što je vrlo važan uvid i u ovom radu - kultivirali ono što je nakon Drugoga svjetskog rata »postala politika ljudskih prava, ali to su činili u vjerskom, a ne u pravnom okviru«.⁶³

4. FRANCUSKO-RUSKI SUSRETI I DRUŽENJA

Važna značajka francuskog personalizma jest i međusobno osobno poznavanje njegovih zagovornika, ne samo u okviru akademskih i kulturnih institucija, već i putem prijateljskih susreta i druženja. Godine 1928. A. Marc počinje organizirati susrete u *Club du Moulin Vert*, gdje se susreću pariški intelektualci i razgovaraju o problemima svog doba, osobito s pozicija tri kršćanske tradicije – katolicizma, pravoslavlja i protestantizma. Skupina je uključivala vodeće protestantske pastore, katoličke intelektualce te ruske emigrantske filozofe. Između ostalih, tim susretima su prisustvovali: André Moosmann, A. Marc, G. Marcel, N. Berdjajev, Eugraphe Kovalevski, Lev Gillet, S. Bulgakov, Charles Westphal, Pierre Maury, Willem Adolph Visser 't Hooft, Max Dominicé, Roland de Pury, D. de Rougemont, Jean Daniélou, Yves Congar i brojni drugi.⁶⁴

Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina u Ruskom domu na pariškom Boulevard Montparnasse, zahvaljujući inicijativi N. Berdjajeva održavali su se susreti pravoslavaca s francuskim katolicima i protestantima na kojima je osobito bio aktivan J. Maritain. Sudjelovali su esejist i kritičar Charles Du Bos, G. Marcel, stručnjak za islam Louis Massignon, E. Mounier i mnogi drugi.⁶⁵

⁶² Philipp Fluri, *Personalism – A New/Old Trend in Postmarxist Russian Philosophy*, 152.

⁶³ Lesley Chamberlain, *The Philosophy Steamer: Lenin and the Exile of the Intelligentsia*, London, Atlantic Books, London, 2006., 241.

⁶⁴ John Hellman, *Communitarian Third Way: Alexandre Marc and Ordre Nouveau 1930–2000*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2002., 26-27.

⁶⁵ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja*, 252-260.

Manja skupina iz Ruskog doma nalazila se potom u domu N. Berdjajeva, a nakon toga i u domu J. Maritaina. Susreti u Maritainovom domu u Meudonu od 1923. formalizirani su kao *Cercle d'Etudes Thomistes*, a nastavak su tomističkog kružoka što ga je Maritain pokrenuo krajem 1919. godine.⁶⁶ Krug u Meudonu bio je jedno od najvažnijih intelektualnih okupljanja međuratne Francuske,⁶⁷ a inicirao je i čuvenu biblioteku *Roseau d'or* kod pariške izdavačke kuće Plon. Prvi članovi skupine bili su Maritainovi prijatelji i njegovi studenti koji su se okupljali u razgovorima o tomističkoj filozofiji i njezinoj važnosti za suvremeni život. Poslije su se sastancima pridruživali brojni umjetnici i intelektualci bez obzira na njihovu vjeru. N. Berdjajev, koji je i sam bio redovni posjetitelj tih skupova, članove tog kruga označio je kao »cvijet francuskog katoličanstva onog doba«.⁶⁸ Osim J. Maritaina i N. Berdjajeva na tim druženjima sudjelovali su filozofi Oliver Lacombe, É. Gilson, G. Marcel, Yves Simon, E. Mounier, Maurice Merleau-Ponty, G. V. Florovski, Boris P. Višeslavcev, Georgij Fedotov, Peter Wust, teolozi Charels Journet, Louis Massignon i Réginald Marie Garrigou-Lagrangre, književnici i publicisti Paul Claudel, Jean Cocteau, Henri Massis, Robert Vallery-Radot, F. Mauriac, Julien Green, Max Jacob, Stanislas Fumet, Henri Ghéon, Daniel Halévy, Robert Honnert i François Fejtó, umjetnici Georges Rouault, M. Chagall, I. F. Stravinski, Nikolas Nabokov i mnogi drugi.⁶⁹ Održavali su i godišnje duhovne vježbe za sudionike kružoka, a takav su pristup J. Maritain i njegova supruga Raïssa nagovijestili u zajedničkoj knjizi *Molitveni život* (*De la vie d'oraison*, 1922), u kojoj se zalažu za komplementarnost duhovnog i intelektualnog života.

Okupljali su se i u dekadama koje su se od 1910. održavale u Pontignyu na imanju Paula Desjardinsa, koje je vodio C. Du Bos, a njima su osim navedenih prisustvovali i književnici te publici-

⁶⁶ Jacques Maritain, *Carnet de notes*, Desclée de Brouwer, Paris, 1965, 183.

⁶⁷ Philippe Chenaux, *Entre Maurras et Maritain, une génération intellectuelle catholique (1920-1930)*, Cerf, Paris, 1999., 60-68.

⁶⁸ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja*, 247.

⁶⁹ François Fejtó, *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba: memoari*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., 102; Tomo Vereš, *Sudbina Maritainove misli u Hrvatskoj*, *Marulić* 14 (1981) 2, 124-136, 124; William R. Rauch, *Politics and Belief in Contemporary France: Emmanuel Mounier and Christian Democracy, 1932-1950*, Martinus Nijhoff, Hague, 1972., 109; Teresa Obolevitch, *Filozofia rosyjskiego renesansu patrystycznego*, Copernicus Center Press, Kraków, 2014., 81; Lidija Berdjajev, *Zawód: žena filozofa. Dzienniki*, Wydawnictwo Antyk, Kęty, 2004.; Leonid Livak, *Le Studio franco-russe (1929-1931)*, 109-123; Jacques Maritain, *Notebooks*, Magi Books, New York, 1984.

sti André Gide, Roger Martin du Gard, André Maurois, Antoine de Saint-Exupéry, Ramón Fernández, André Malraux, Jean Schlumberger, Dmitri Sviatopolk Mirski, Jacques Schiffrin, filozofi Martin Buber, Léon Brunschvicg, Bernard Groethuysen, Gaston Bachelard, J. P. Sartre, Vladimir Jankélévitch, Alexandre Koyré, Jean André Wahl i mnogi drugi.⁷⁰ Berdjajev spominje i skupove Esprit, a i one u domu G. Marcela.⁷¹

A. Marc je ispred skupine *Ordre Nouveau* organizirao ekumenske rasprave u kojima su sudjelovali katolici i pravoslavci, a poslije su im se pridružili i protestanti. S katoličke strane, redoviti sudionici bili su G. Marcel, svećenik Daniel Lallement i isusovac Henri de Lubac, poslije francuski kardinal. S pravoslavne strane bili su prisutni N. Berdjajev, S. Bulgakov, L. Gillet, bivši benediktinac koji je prešao na pravoslavlje, te pokretač francuske pravoslavne crkve Eugraphe Kovalevski.⁷²

Razvidno je da je velik broj ruskih mislilaca, književnika i umjetnika sudjelovao u različitim personalističkim susretima i druženjima. Iako je kod većine francuskih mislilaca tradicija bila francuska, katolička i tomistička, oni su s ruskom religijsko-filozofskom emigracijom u Parizu djelovali sinergijski. Tvrdeći da je kršćanski personalizam bio konceptualno utemeljenje ljudskih prava u četrdesetim godinama 20. stoljeća, Samuel Moyn, profesor prava i povijesti na Sveučilištu Harvard, prepoznao je N. Berdjajeva kao onoga »koji je na Zapad donio staru rusku tradiciju vjerskog personalizma«.⁷³

Kao što su ruski mislioci morali napustiti Rusiju nakon Oktobarske revolucije, tako su i mnogi francuski i drugi europski intelektualci napustili Francusku neposredno prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata te našli utočište u Sjedinjenim Američkim Državama. Među njima bilo je i ruskih intelektualaca koji su po drugi put krenuli u izbjeglištvo. J. Maritain nakon dolaska u SAD postaje jedan od najagilnijih zagovornika kampanje i educiranja javnosti o ljudskim pravima s namjerom da američka i svjetska javnost uvidi nužnost donošenja akta na nadnacionalnoj, svjetskoj razini

⁷⁰ François Chaubet, *Les décades de Pontigny (1910–1939), Vingtième Siècle, revue d'histoire* 57 (1998.) 1, 36-44; Gerald S. Smith, *D. S. Mirsky: A Russian-English Life, 1890-1939*, Oxford, Oxford University Press, 2000., 100-101.

⁷¹ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja*, 252-260.

⁷² Christian Roy, *Alexandre Marc et la Jeune Europe (1904-1934): L'Ordre Nouveau aux origines du personnalisme*, 41-43, 103-104.

⁷³ Samuel Moyn, *Personalism, Community, and the Origins of Human Rights*, u: Stefan-Ludwig Hoffmann (ur.) *Human Rights in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 85-106, 87.

radi zaštite ljudskih prava. Središte Maritainovog i personalističkog djelovanja u SAD-u je Slobodna škola za napredne studije (*L'École libre des hautes études*), koju su početkom 1942. u New Yorku osnovali francuski znanstvenici emigranti i disidenti, kao instrument intelektualnog otpora.⁷⁴ Dužnosnici i članovi te Slobodne škole bili su osim J. Maritaina, Henri Focillon, Jean B. Perrin, Henri Grégoire, B. Mirkine-Guetzévich, A. Koyré, Gustave Cohen, Paul van Zeeland, Raoul Aglion, Gilbert Chinard, G. Gurvitch, Claude Lévi-Strauss, Henri Laugier, Elias Bickerman, Boris Guilbert, Mikhail Gorlin, Roman Jakobson, V. Jankélévitch, Henri Lévy-Brühl, Jean A. Wahl, Raymond Warnier i mnogi drugi. Zbog njihovog znanstvenog i pedagoškog pristupa, zahvale su im izrazili mnogi, između ostalih američki predsjednik F. D. Roosevelt i francuski predsjednik C. de Gaulle.

Druženja i susreti francuskih i ruskih mislilaca rezultirali su prožimanjem ideja i načina mišljenja, a što i jest osnova onog filozofskog promišljanja koje danas prepoznajemo kao personalizam. Iz brojnih djela spomenutih francuskih i ruskih intelektualaca razvidno je da je osnova njihove filozofske antropologije čovjek kao osoba u vidu kršćanske vizije *Imago Dei* te da kao takva posjeduje ljudsko dostojanstvo. Bitan je odnos osobe prema drugima, odnosno zajednici, a personalistička politička filozofija kritički je usmjerena kako prema ondašnjoj liberalnoj građanskoj demokraciji tako i prema svim totalitarnim oblicima vlasti. Razvijaju vlastitu viziju idealnog demokratskog društva, a u filozofskopravnom smislu revitaliziraju ideju prirodnog prava. Njihov pogled postaje dominantan neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, na njihovim idejama oblikuju se suvremena ljudska prava i integrira se moderna Europa, te oni utječu na brojna druga pozitivna kretanja u 20. stoljeću.⁷⁵

⁷⁴ François Chaubet i Emmanuelle Loyer, *L'école libre des hautes études de New York: exil et résistance intellectuelle (1942–1946)*, *Revue Historique* 4 (2000.), 939–972.

⁷⁵ Samuel Moyn, *Christian Human Rights*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2015.; Samuel Moyn, *The Last Utopia: Human Rights in History*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2010.; Ivan Čulo, *Personalizam i ljudska prava*, Alfa, Zagreb, 2020.; William Sweet, *Human Rights*, u: Masashi Sekiguchi (ur.) *Government And Politics: Encyclopedia of Life Support Systems, Volume II*, (: UNESCO–EOLSS Publishers, Paris–Oxford, 2004.; 95–126. William Sweet, *Human Rights in Ethics, Law and Politics*, u: Luigi Bonanate (ur.), *Intercultural Dialogue and Human Rights*, The Council for Research in Values and Philosophy, Washington, 2011., 31-54.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Zaključno bismo mogli konstatirati da su mnogi od navedenih sudionika personalističkih susreta već i u ono doba bili poznati i priznati intelektualci, ali da tek iz današnje perspektive možemo uvidjeti veličinu koncentracije toliko značajnih umova na jednome mjestu. Mnogi od njih poslije su postali nobelovci, francuski akademici te dobitnici najuglednijih svjetskih priznanja i zaslužnici za najveća postignuća u znanosti i kulturi 20. stoljeća.

Personalizam ukazuje i na uspješnu integraciju ruskih emigranata u kulturni život nove postojbine i njihovo sinergijsko djelovanje s francuskim misliocima bez obzira na različitosti. Njihova razmjena ideja i inspiracija te međusobno nadopunjavanje na različitim tematskim područjima obogatila je personalističku tradiciju, produbljujući razumijevanje uloge čovjeka kao osobe u svijetu i društvu.

Ruski i francuski personalisti često su istraživali povezanost vjere, religije i filozofije kao ključnog aspekta ljudske egzistencije. Njihove misli ukazuju na duboke refleksije o duhovnosti, moralu i smislu života te kako ta dimenzija može obogatiti filozofsku misao. Takav personalistički pristup imao je snažan odjek i na II. Vatikanski koncil, osobito ideju ekumenizma, te otuda njihove susrete između Dva svjetska rata možemo shvatiti i kao svojevrzni ekumenizam prije ekumenizma.

Upitno jest koliko su neotomizam i ruska religijska misao uspjeli trajnije vratiti kršćanstvo u središte europske kulture, ali je razvidno da je misaona interakcija između dvije skupine intelektualaca, odnosno njihova sinteza u obliku personalizma pokazala da je kršćanstvo pridonijelo filozofiji, a i da je filozofija inspirirana kršćanstvom zauzela svoje mjesto ne samo u suvremenoj raspravi o idejama nego i u konkretnom svijetu prava. U tom smislu, a pokušavajući sažeto opisati personalistički pristup, N. O. Loski piše: »Sljedbenik personalizma prihvaća kršćanstvo kao učenje o ljubavi prema svemu stvorenomu i bez izuzetaka – po njemu to učenje – oduhovljuje čitavu prirodu. S točke gledišta tog učenja ugnjetavanje čovjeka od drugog čovjeka i rasipnička eksploatacija prirode jesu grijeh – apsolutni ideal savršenstva podrazumijeva život u kome nema borbe za opstanak, pa dakle nema ni nasilja nad prirodom. To se može ostvariti samo pod uvjetom da čovjek nadiđe uvjete zemaljske ograničenosti i biološke zavisnosti te se uzdigne do nadbiološkog svijeta – do Carstva Božjega, do onoga svijeta.«⁷⁶

⁷⁶ Nikolaj O. Loski, *Dostojevski i njegovo hrišćansko shvatanje sveta*. Partizanska knjiga, Beograd, 1982., 121.

RUSSIAN ÉMIGRÉ THINKERS AND FRENCH PERSONALISM

Summary

Between the two world wars, Paris turned into the center of artistic, cultural and scientific life, and Russian emigrant thinkers and artists contributed significantly to this. They belonged mainly to the personalism, a philosophical way which creation of several movements representing the common response to the complex questions of cultural, social and philosophical issues of the time. The paper analyzes the concept and sources of personalism, introduces the French and personalism of Russian thinkers and points to their encounters and socializing. Although French thinkers were strongly influenced by neotomism and Russian thinkers by Orthodox thought, the author emphasizes the compatibility and similarity of their thinking and chronicles their joint action in the period before the Second World War, which later resulted in the affirmation of the concept of a man as a person, human dignity, human rights, and ultimately the unification of Europe. The author concludes that in this particular case, the successful inclusion of emigrants in the cultural life of the new homeland and their synergistic action also signifies a kind of 'ecumenism before ecumenism'. It is still ambiguous to what extent personalistic thought, presumed as a symbiosis of neotomism and Russian religious thought, has brought Christian thought back to the center european thought, but it is indisputable that it has taken a significant place in the contemporary discussion of ideas.

Key words: personalism, Russian emigrant thinkers, French personalism, Christianity, Nikolai Berdyaev, Jacques Maritain